

Vier antipelagiaanse geschriften

Aurelius Augustinus

Vier antipelagiaanse geschriften

Vertaling

Izak Wisse en Raf Debaene

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Oorspronkelijke titels:

1. *De peccatorum meritis et remissione peccatorum et de baptismo parvulorum* (411)
2. *De natura et gratia* (415)
3. *De praedestinatione sanctorum* (428)
4. *De dono perseverantiae* (429)

1, 2 en 4 vertaald door Izak Wisse

3 vertaald door Raf Debaene

www.uitgeverijklement.nl

www.pelckmans.be

© Uitgeverij Klement, Zoetermeer 2014, Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Marion Rosendahl

Illustratie omslag: Philippe de Champaigne,

Sint-Augustinus met het brandend hart (1645)

ISBN 978 90 8687 125 4 (NEDERLAND)

ISBN 978 90 289 7558 3 (BELGIË)

NUR 704; 308

D/2014/0055/131

Inhoud

Paul van Geest 7

Bepaald en toch ondoorgrondelijk

Bij wijze van voorwoord

Anthony Dupont en Mathijs Lamberigts 11

De geschiedenis van het ‘pelagianisme’ en van zijn recente studie

Bij wijze van inleiding

Augustinus 45

Vier antipelagiaanse geschriften

1. Over de straf voor en de vergeving van de zonden 47
2. Over de menselijke natuur en de genade 201
3. Over de voorbestemming van de heiligen 279
4. Over het geschenk van de volharding 333

Literatuur 407

Bijbelboeken 411

Lijst van afkortingen

Over de inleiders en de vertalers 413

Anthony Dupont en Mathijs Lamberigts

De geschiedenis van het ‘pelagianisme’ en van zijn recente studie *Bij wijze van inleiding*

De pelagiaanse controverse is een keerpunt in de westerse christelijke theologie. Het was de eerste theologische controverse binnen de Latijnse kerk. Dit debat tussen Augustinus en zijn ‘pelagiaanse’ opponenten draaide rond de aloude vraag naar de verhouding tussen goddelijke genade en menselijke vrijheid. De posities ingenomen in de polemiek tussen Augustinus en het Noord-Afrikaanse episcopaat enerzijds en Caelestius, Pelagius en Julianus van Aeclanum anderzijds en in de dialoog tussen Augustinus en de monastieke gemeenschappen van Hadrumetum, Marseille en de Provence tekenden de krijtlijnen uit voor de behandeling van deze problematiek tot op de dag van vandaag. Om tot een beter begrip van deze vraagstelling en de verschillende antwoorden te komen, schetsen wij hier de geschiedenis van de pelagiaanse controverse en geven een toelichting op de verschillende standpunten, geschriften en acties van de protagonisten in deze strijd.

Augustinus bekeerde zich na een lange worsteling tot het christendom en werd vervolgens bisschop van de Noord-Afrikaanse havenstad Hippo. Hij wordt soms omschreven als: ‘bisschop, monnik en theoloog’. De krijtlijnen van zijn theologie zette hij voornamelijk uit in twee discussies: over de sacramenten en de Kerk met de ‘donatisten’, over genade met de ‘pelagianen’. De ‘pelagianen’ waren ‘Italianen’ – die met onbegrip keken naar het Noord-Afrikaans theologisch denken dat de oorsprongszonde als erfzonde interpreteert (de transmissie van de eerste zonde van Adam en Eva naar de gehele mensheid)². Pelagius, wellicht afkomstig van Brittannië, was als monnik te Rome

2 In de vertaling wordt ‘peccatum originale’ als ‘erfzonde’ vertaald en niet als ‘oorsprongszonde’, omdat de term erfzonde ingeburgerd is en bij Augustinus de oorsprongszonde wel degelijk overgeërfd wordt.

een gevierd en charismatisch religieus leider, die (aanvankelijk ook door Augustinus) gerespecteerd werd omwille van zijn persoonlijke ascese en zijn christelijke ijver. Caelestius behoorde tot deze christelijk-ascetische kring rond Pelagius, en was jurist te Rome. Julianus was bisschop van Aeclanum, die zijn bezittingen wegschonk aan de armen; hij was een briljant intellectueel en geëngageerd theologisch denker.

Wij zullen hier tevens een overzicht bieden van de recente ontwikkelingen in de studie van deze controverse. Augustinus, en na hem vooral de systematische theologen, stelden de pluraliteit van het 'pelagianisme' voor als een coherent systeem, opgebouwd uit verschillende te verwerpen stellingen: de overwaardering van de menselijke capaciteiten en wilsvrijheid (ten koste van de goddelijke genade) om de eigen redding te bewerkstelligen, de reductie van genade tot een bijkomende en externe hulp waarbij het de mens vrij is om de Mozaïsche Wet en het voorbeeld van Christus te volgen of te verwerpen, de ontkenning van de oorsprongszonde en van de gevolgen hiervan voor de mensheid. De laatste decennia is door een doorgedreven studie van de geschriften van de 'pelagianen' gebleken dat deze systematisering niet correct is. Meer en meer groeide het historisch-kritisch inzicht dat de 'pelagiaanse' tegenstanders van Augustinus niet alleen door zijn gekleurde bril bekeken mogen worden, maar dat hun teksten als objectieve historische bronnen op zich dienen te worden gelezen. Op deze wijze werd meer en meer duidelijk dat ten eerste de 'pelagianen' eigenlijk niet de stellingen huldigden waarvan ze beschuldigd werden en dat ten tweede de stellingen die ze wel aanhielden niet zomaar als heterodox kunnen worden beschouwd. Kortom, de historische realiteit van de 'pelagianen' verschilt van de dogmatische systematisering (tot ketterij) van hun denken door hun tegenstanders³.

3 Voor een uitgebreid bibliografisch overzicht van deze recente ontwikkelingen in de studie van het pelagianisme verwijzen we naar: M. Lamberigts, *Pelagius and Pelagians*, in D. Hunter, S. Harvey (eds.), *Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 258-279. M. Lamberigts, *Recent Research into Pelagianism with Particular Emphasis on the Role of Julian of Aeclanum*, in *Augustiniana* 52/2-4 (2002) 175-198.

Eerste fase: Caelestius en Pelagius

Het feitelijk begin van de pelagiaanse controverse is de veroordeling van Caelestius te Carthago in september-oktober 411. Net zoals Pelagius en vele andere vluchtelingen, had Caelestius na de val van Rome in 410 zijn toevlucht gezocht in Noord-Afrika. Terwijl Pelagius tamelijk snel doorreist naar Palestina, blijft Caelestius in de lente en zomer van 411 in Carthago, waar hij toelating vraagt om tot priester gewijd te worden. Op dit verzoek reageert Paulinus, afkomstig van Milaan en op bezoek in Noord-Afrika, met het organiseren van een bisschoppelijk proces tegen Caelestius, bedoeld om diens orthodoxie onder de loep te nemen. Augustinus rapporteert in zijn *De gestis Pelagii* dat Paulinus Caelestius ervan beschuldigde zes heterodoxe stellingen te huldigen: (1) Adam is sterfelijk geschapen, en zou ook gestorven zijn als hij niet gezondigd had. (2) Adams zonde had enkel gevolgen voor hem alleen en niet voor de hele mensheid. (3) Kinderen worden geboren in de staat waarin Adam zich bevond vóór de val. (4) De gehele mensheid sterft niet wegens Adams zonde, noch verrijst de gehele mensheid door de verrijzenis van Christus. (5) De wet geeft net zoals het evangelie toegang tot de hemel. (6) Vóór Christus waren er mensen zonder zonde.

Caelestius verdedigt zich. Hij stelt dat er in de Kerk geen consensus bestaat over de hypothese van de *tradux peccati* (erfzonde: de overdracht van Adams zonde op alle mensen). Wel aanvaardt hij dat zuigelingen gedoopt moeten worden, echter niet omwille van de vergeving van zonden daar ze volgens hem zonder zonden geboren worden, maar om in Christus geheiligd te worden. De fragmenten van dit proces verschaffen geen duidelijkheid of Caelestius effectief wordt veroordeeld, wel weten we dat zijn verzoek tot priesterwijding wordt geweigerd en dat hij verdwijnt van het toneel van de geschiedenis⁴. Augustinus was niet aanwezig bij deze veroordeling. Hij treedt pas binnen in de controverse door te discussiëren met Pelagius.

Pelagius verzamelt in zijn commentaar op Paulus' brief aan de Romeinen vier argumenten van de tegenstanders van de transmissie van de oorsprongszonde, zonder hier zelf een eigen oordeel uit te

spreken. (1) De wijze waarop Christus de mensheid redt is op zijn minst van gelijke kracht als de wijze waarop Adam de mensheid liet verloren gaan. Als de these van de transmissie van de oorsprongszonde zou kloppen, dan impliceert dit dat alle mensen de zonde van Adam ontvangen, dat dus mensen die zelf niet persoonlijk zondigen wel besmet worden door de zonde van Adam. Dit zou betekenen dat, aangezien Christus in een gelijke of zelfs grotere mate redt dan dat Adam liet verloren gaan, Christus' rechtvaardigheid zelfs diegenen zou helpen die niet geloven. Dit argument kijkt met andere woorden naar het spiegelbeeld van de oorsprongszondeleer: als Adams zonde ook niet-zondaars treft, dan redt Christus' genade ook niet-gelovigen. Dit laatste is voor deze tegenstanders een onmogelijke aanname, waardoor volgens hen de these van de oorsprongszonde niet correct kan zijn. (2) Als de doop de oorsprongszonde wegwast, dan heeft een kind van twee gedoopte ouders die oorsprongszonde niet meer. (3) Als enkel het vlees de transmissie van de zonde draagt, dan verdient enkel het vlees straf. (4) Bovendien zal een God die de mensen hun eigen zonden vergeeft, de mensen toch niet opzadelen met de zonde van een ander, met deze van Adam⁵. Pelagius legt uit

4 Na zijn veroordeling in 411 zocht Caelestius toevlucht in het Oosten. In 415 ontvangt hij in Efeze zijn priesterwijding. Rond deze periode schrijft hij zijn *Definitiones*. Hierin stelt hij dat de menselijke wil de capaciteit heeft om zonder zonden te zijn. Hij verwerpt de idee van een oorsprongszonde. Hij argumenteert dit alles op basis van de logica en van de Schrift. Samen met Pelagius wordt hij veroordeeld door paus Innocentius in 417. Met Pelagius beroept hij zich vervolgens op paus Zosimus. Zosimus spreekt hem vrij, maar na protest van Noord-Afrika en vooral onder druk van het keizerlijk hof te Ravenna, veroordeelt deze hem toch en wordt hij verbannen uit Rome. Het concilie van 1 mei 418 te Carthago bevestigde deze veroordeling opnieuw. Caelestius verblijft na zijn vertrek uit Noord-Afrika te Constantinopel (bij bisschop Nestorius) en te Rome. Na de veroordeling door keizer Theodosius wordt hij vervolgens verbannen uit Constantinopel en Rome. Hierna verdwijnen alle sporen naar hem. Samen met Pelagius en Julianus wordt hij definitief veroordeeld door het concilie van Efeze (431).

5 *Rom.* 5, 15 = Pelagius' commentaar bij *Rom.* 5, 15.

dat de zonde niet natuurlijk is en niet behoort tot het wezen van de mens. Adam heeft de mensheid dus volgens Pelagius niet intrinsiek belast met zonde. Pelagius spreekt hier enkel over de invloed van Adams voorbeeld, dat bovendien louter vrijwillig nagevolgd wordt door elk van de opeenvolgende generaties⁶. Zonde is volgens hem enkel een kwestie van een persoonlijke fout⁷. Iedere mens is verantwoordelijk voor zijn eigen zonden en niet voor de zonden van zijn voorvader Adam.

In *De peccatorum meritis et remissione peccatorum et de baptismo parvulorum* (411-412) stelt Augustinus dat het *post-mortem* lot van ongedoopte kinderen het eeuwig vuur is. Deze stelling is gebaseerd op de volgende redenering. Hij stelt vast dat baby's volgens de kerkelijke traditie gedoopt worden. Een doopsel wordt steeds toegediend ter vergeving van zonden. Aangezien baby's ook gedoopt worden, en aangezien ze geen ander doopsel dan dit van volwassenen ontvangen, moet er in hen ook een zonde zijn. Baby's hebben echter nog geen persoonlijke zonde begaan. Bijgevolg moet de zonde in hen waarvoor ze gedoopt worden volgens Augustinus de oorsprongszonde zijn. Anders zou de kerkelijke praxis van de kinderdoop geen zin hebben. Het gevolg van deze redenering is dat een baby volgens Augustinus wordt geboren met de oorsprongszonde. Behalve door de individuele zondigheid is de mensheid dus ook getekend door de oerzonde die van Adam overgaat op zijn nageslacht, iedere generatie opnieuw. Deze 'erfzonde' wordt volgens Augustinus duidelijk ontkend in Pelagius' Pauluscommentaar. Dit laatste is niet volledig onlogisch, daar de gedachte van een overerfbare oorsprongszonde op dat moment eigenlijk nog niet echt aanwezig was in de theologie van die tijd (cf. *infra*). Het gevolg van bovenstaande conclusie van Augustinus over baby's is dat wanneer bij een baby deze oorsprongszonde niet weg-gewist wordt door het doopsel, deze baby wanneer die ongedoopt sterft de hemel niet kan binnengaan en bijgevolg naar de hel moet. De mens wordt bovendien niet alleen geboren met de zonde van

6 *Rom.* 5, 12-21.

7 *Rom.* 7, 17.

Adam, maar begaat na het doopsel ook zelf zonde. Kortom, volgens Augustinus kan de mens op aarde nooit zonder zonde zijn. Augustinus noemt Pelagius in dit geschrift echter nog niet met naam.

Het weze hier opgemerkt dat de ‘pelagianen’ de traditie van het dopen van kinderen niet ontkennen. Bovendien aanvaarden ze dat deze doop voor kinderen nodig is om hen toegang te verlenen tot het eeuwige, gelukzalige leven – via lidmaatschap van de Kerk. Over het lot van ongedoopte kinderen spreken ze zich echter niet uit. Dat, aangezien het doopsel nodig is om de hemel te bereiken, ongedoopte kinderen naar de hel gaan, is een conclusie die zij weigeren te trekken, en is alleen op conto van Augustinus te schrijven.

In *Epistula* 140 (411-412) prijst Augustinus de morele kwaliteiten van de ‘pelagianen’, maar bekritiseert hij de houding van een groep ‘tegenstanders van de genade van het Nieuwe Testament’ (zonder hen te identificeren met de ‘pelagianen’), die hun goedheid aan zichzelf toeschrijven, die hun eigen rechtvaardigheid in de plaats van die van God stellen. Augustinus beschuldigt hen er immers van te claimen dat de mens Gods genade niet nodig heeft om het goede te doen, daar de mens deze capaciteit al zou hebben ontvangen bij de schepping. *De spiritu et littera* (lente 412)⁸ wijst op de ontoereikendheid van de Mozaïsche wet voor de redding van de mensheid. De wet onthult dat de mens zondig is, maar kan de mens niet helpen in de strijd tegen de zonde. Enkel Gods genade kan dit. Voorts stelt Augustinus dat er geen contradictie is tussen de mogelijke (voor God is alles mogelijk) *impeccantia* (de mogelijkheid om te leven zonder te zondigen) en de historische/reële onmogelijkheid daarvan op aarde sinds de zondeval.

Hier dienen we aan te stippen dat de ‘pelagianen’ eigenlijk de term *impeccantia* niet hanteren en dat ze bovendien maar al te goed de menselijke kleinheid beseffen. Theoretisch geloven ze dat God de mens de vrijheid gaf om zonder zonde te leven – daar God de mens goed geschapen heeft met alle nodige capaciteiten om goed

8 In het Nederlands verschenen onder de titel: *De Geest en de letter*, vert. J. van Neer, A. Tigchelaar en I. Wisse, Kampen / Kapellen: Agora / Pelckmans, 2002.

Aurelius Augustinus

**Vier antipelagiaanse
geschriften**

I. Over de straf voor en de vergeving van de zonden en over het doopsel van de kinderen

Aan Marcellinus

Eerste boek

I, 1

Momenteel hebben we te maken met een stortvloed van zorgelijke en vervelende dingen, die onze aandacht afleiden van de zondaars, die Gods wet veronachtzamen. Ik geef toe dat we dit ook hebben te wijten aan onze eigen zonden. Maar toch wilde ik, dierbare Marcellinus, niet langer tekort doen aan je belangstelling, waardoor je ons nog aangenamer en liever bent. Om de waarheid te zeggen kón ik dat ook niet. Want ófwel drong me daartoe de liefde waardoor we in de éne Onveranderlijke één zijn om beter te worden, ófwel de vrees dat ik in jou God zou beledigen. Hij toch heeft jou bewogen tot een dergelijk verlangen, en door jou dienstbaar te zijn ben ik Hem dienstbaar, die jou daartoe bewoog.

Wel, ik werd er zó toe gedrongen, geleid en getrokken om de vragen die je mij in je schrijven voorlegde, met mijn zo zwakke krachten op te lossen dat ik aan dat onderwerp een poosje prioriteit moest geven, totdat ik iets zou bereiken waardoor duidelijk werd dat ik, wellicht onvoldoende, maar toch welwillend tegemoet ben gekomen aan jouw goede wil en aan die van hen, die dezelfde zorgen delen.

II, 2

Sommigen beweren dat Adam zó geschapen was dat hij ook zou zijn gestorven wanneer hij niet had gezondigd, niet vanwege straf voor de zonde, maar door een natuurlijke noodzaak. Zo proberen ze werkelijk dat wat er in de Schrift staat: “Op de dag dat u daarvan eet, zult u sterven” (Gn 2, 17), niet op de dood van het lichaam te laten slaan, maar op de dood van de ziel, die door de zonde intreedt.

De Heer doelde met hen, die de dood van de ziel gestorven waren, op de ongelovigen, toen Hij zei: “Laat de doden hun doden begraven” (Mt 8, 22). Wat zullen ze dan antwoorden, wanneer we lezen dat God, eveneens na de zonde, tegen de eerste mens verwijtend en veroordelend heeft gezegd: “Aarde bent u en tot de aarde zult u terugkeren” (Gn 3, 19)? Want het is duidelijk dat hij niet naar zijn ziel aarde was, maar naar zijn lichaam, en door de dood van dat lichaam zou hij naar de aarde terugkeren. Want hoewel hij naar het lichaam aarde was en hij het dierlijk lichaam waarin hij geschapen was met zich meedroeg, zou hij, als hij niet had gezondigd, toch een geestelijk lichaam hebben gekregen en zijn overgegaan naar de toestand van onvergankelijkheid, die de gelovigen en de heiligen wordt beloofd, zonder het risico van de dood te lopen.

Niet alleen worden wij in onszelf gewaar dat we daarnaar verlangen, maar ook weten we ervan door wat de apostel opmerkt, wanneer hij zegt: “Want zolang wij in dit lichaam zijn, zuchten wij, vol verlangen om met onze hemelse woning overkleed te worden; als wij maar bekleed, en niet naakt zullen worden bevonden. Want zolang wij nog in deze tent wonen, zuchten wij, bezwaard, omdat wij het nieuwe kleed zouden willen aantrekken zonder het oude af te leggen, zodat het sterfelijke door het leven wordt verslonden” (2 Kor 5, 2-4).

Als Adam niet had gezondigd, had hij werkelijk niet zijn aardse lichaam hoeven af te leggen, maar was hij overkleed met onsterfelijkheid en onvergankelijkheid, zodat het sterfelijke door het leven zou zijn verslonden, dat wil zeggen: dat hij zou zijn overgegaan van de toestand van een dierlijk lichaam naar die van een geestelijk lichaam.

III, 3

We moesten er ook niet bang voor zijn dat hij misschien, als hij hier langer had geleefd in een dierlijk lichaam, gebukt zou zijn gegaan onder de lasten van de ouderdom en na een geleidelijk verouderingsproces zou zijn gestorven. God toch zorgde ervoor dat de kleren en de schoenen van de Israëlieten niet versleten gedurende vele jaren (Dt 29, 5). Wel, zou het dan zo vreemd zijn geweest dat zijn macht ervoor zorgde dat een gehoorzaam mens, met een dierlijk en

dus sterfelijk lichaam, in een toestand zou hebben verkeerd dat hij heel oud zou worden zonder achteruitgang, en op de tijd, die God had gewild, van de sterfelijkheid naar de onsterfelijkheid zou zijn overgegaan zonder dat de dood ertussen kwam?

Ter vergelijking dit: omdat het vlees dat we nu hebben, niet verwond hoeft te worden, is het daarom nog niet onkwetsbaar. Welnu, omdat het vlees van Adam niet hoefde te sterven, was het daarom nog niet onsterfelijk. Ik meen dat ook zij die zonder te sterven werden weggenomen uit dit aardse leven, wel degelijk in een nog dierlijk en sterfelijk lichaam van dien aard waren. Want ook Henoeh en Elia hebben gedurende hun lange leven geen verval van krachten gehad. En toch geloof ik niet dat zij reeds die geestelijke hoedanigheid van het lichaam hebben verkregen, zoals die bij de opstanding wordt beloofd en die zich voor het eerst voordeed bij de Heer. Misschien hebben zij ook het voedsel niet nodig dat onze krachten doet toenemen wanneer we het tot ons nemen, maar leven ze, nadat ze werden weggenomen, zó dat ze verzadigd worden net als Elia, die veertig dagen zonder gewoon voedsel van een kruik water en een stuk brood leefde (1 Kn 19, 6-8). Of als dit levensonderhoud wél nodig is, worden ze in het paradijs misschien zó gevoed zoals Adam dat werd, voordat hij het vanwege zijn zonde verdiende dat hij van daar weg moest. Want hij kreeg, zo meen ik, niet alleen van de vruchtbomen verkwikking tegen achteruitgang, maar ook van de levensboom vitaliteit tegen ouderdomsgebreken (Gn 2, 9).

IV, 4

Toen God strafte, zei Hij: "Aarde bent u en tot aarde zult u terugkeren" (Gn 3, 19). Ik zou echt niet weten hoe dat op iets anders kan slaan dan op de lichamelijke dood. En behalve die Schriftplaats zijn er ook andere getuigenissen waaruit overduidelijk blijkt dat het menselijk geslacht vanwege de zonde niet alleen de dood van de geest, maar ook die van het lichaam heeft verdiend. De apostel zegt tegen de gemeente van Rome: "Maar als Christus in u is, dan is wel het lichaam dood vanwege de zonde, maar leeft de geest vanwege de gerechtigheid. Als dan de Geest van Hem, die Jezus uit de doden

heeft opgewekt, in u woont, zal Hij, die Christus Jezus uit de doden heeft opgewekt, ook uw sterfelijk lichaam levend maken door zijn Geest, die in u woont” (Rom 8, 10-11). Ik meen dat zo’n heldere en duidelijke uitspraak geen uitleg behoeft, maar dat al wie ze leest, ze zal begrijpen. Hij zegt: “Uw lichaam is dood”, niet vanwege de aardse broosheid, omdat het gemaakt is uit het stof van de aarde, maar: “vanwege de zonde” (Rom 8, 10). Wat willen we dan nog méér? En heel alert zegt hij niet: “sterfelijk”, maar: “dood”.

V, 5

Want voordat het lichaam zou overgaan naar de toestand van onvergankelijkheid, die bij de opstanding van de heiligen wordt beloofd, kon het lichaam sterfelijk zijn, hoewel het toch niet zou zijn gestorven. Zoals ons lichaam, om het zó eens te zeggen, in principe vatbaar is voor ziekte, zonder dat het noodzakelijk ziek wordt. Het is nu eenmaal zo dat ieder ziek kán worden, ook al is het niet uitgesloten dat hij door een of ander ongeluk komt te overlijden vóórdát hij ziek wordt. Zo was ook dit lichaam reeds sterfelijk, en deze sterfelijkheid zou in een toestand van eeuwige onvergankelijkheid veranderd zijn, als de mens rechtvaardig ofwel gehoorzaam was gebleven. Maar het sterfelijke heeft enkel vanwege de zonde de dood over zich gehaald.

Omdat echter bij die toekomstige overgang naar de toestand van de opstanding niet alleen geen plaats meer zal zijn voor de dood, die vanwege de zonde een feit werd, maar ook niet voor de sterfelijkheid, die het bezielde lichaam bezat vóór de zonde, zegt de apostel niet: “Hij, die Christus uit de doden heeft opgewekt, zal ook uw dode lichamen levend maken”, hoewel hij eerder wél had gezegd: “uw dode lichaam”, maar zegt hij: “Hij zal uw sterfelijke lichamen levend maken”, hetgeen inhoudt dat onze lichamen dan niet alleen niet dood zullen zijn, maar ook volstrekt niet sterfelijk, namelijk op het moment dat het bezielde overgaat naar de toestand van het geestelijke, en dit sterfelijke zich bekleedt met de onsterfelijkheid, en het sterfelijke door het leven zal worden verslonden (1 Kor 15, 44, 53-54).